

euskal - kezka

baroja' ren baitan

---

etxaithar'ek

Pio Baroja'k bere eleberri (1) ugarietan zehar, gehiago edo gutxiago, euskal-kezka gorde-eziñik daramala eztago demonstratu beharrik. Nun nahi esango dizu, premia esturik gabe sarritan, bere pertsonajeez mintzatzen delarik, «había aprendido muy bien el vascuence», «sabiendo el vascuence», «hablaban en vascuence», «habla en vasco», «decía en vascuence» ta abar. Esaldiz, bertsoz eta kantuz bere nobelak apaintzen ere ezta batere kamotza, nahiz-ta zabar eta arduragabe eman maiztxo hain bihotz barruan sortzen zaizkion euskal-aletxoak.

---

(1) Novela.

Sinisgaitza benetan, euskera eta Euskalerria'ganako sentipenez eta maitemiñez gal-gal dagoen gizona, ez gehiago saiatzea euskerazko atalak zuzenago eta egokiago ematen. Izan ere, kasorik gehienetan, hongi kopiatzen alegintza aski luke, eta entzutez jasotakoa izatekotan jakitun norbaitekin kontsultatzea. Ba-dirudi, ordea, D. Pio'k, berak zekien euskerari aski irizten ziola behar zituena aditzera emateko, eta etzuen honesten, nunbait, haundiritziz edo mesfidantzaz —bere aldiko berritasun-giroa ezpaitzuen maite— iñoren kontsejurik gai hontan. Aitortu behar da, ordea, bai euskerak eta baita bere izen-hotsak ere mesede izango lukela gai hontan beste moduz jokatu izan ba'lu.

Pio Baroja'ren obra guzietan euskal-giroz ornituena, nere ustez, «Erlaitzeko Zalduna» («El Caballero de Erlaiz») da, eta honetxegatik eleberri hau aukeratu dugu bere euskal-kezkaeren lerroz-lerroko azter-lan bat egiteko. Lehenik, langintza hau hiru zatitan bereiztea pentsatu nuen: gizonak, toki-izenak euskal-esaldi eta kantagaiak. Baiñan, batzuetan guztiok elkarren artean nahasten direlako, bana-keta hau ez egiteari obeto iritzi diot.

Gure lanerako erabili dugun ediziñoa «Ediciones La Nave» da, Madrillen argitaratua 1943'garren urtean. Beraz, horrialde emankizunak argitarapen honi dagozkionak dira. Guk erabilliko dugun ortografia «Euskaltzaindia»rena izanen da, baiñan komeni den guzietan, Baroja'k zerabilen erdal-idazkera ezarriko dugu ondoan, batez ere -a atzizki mugagarria darabillean. Eleberriaren sailak aldatu behar ditugunean, euskerara itzulita emango ditugu.

Ba'liteke irakurle asko iritzi hontakoak ez izatea, baiñan, gaztekeraz alda ba'nintza, gure euskal-aldizkariaren horrialdeak ez lirake euskal-horrialdeak izanen eta hortaz «JAKIN»ek euskal-aldiroko soilla izateari utziko lioke. Beraz, gure irakurle guziak gaztekeraz jakinarren, itzulpenaz baliatuko gera. Giarrez motelagoa, zaporez gezagoa eta doitasunez exkaragoa izanen dala? Ba-liteke... Baiñan, euskera izanen da eta hauzen da guretzat gaurko balorerik haundiena. Eta berriketa gehiago gabe, goazemazute gure soroa jorratzera.

KANKAIL (CANCALLA), 24'gn. hor.)—“Mari Joxepe beti oso tente ibilli oi zan, eta, beharbada, horretxegatik hirian batzuek “Mari Kankalla” deitzen zioten, honek euskeraz **Maria la “Tiesa”** esan gura baitu”.

Nik neuk, sekula ez dut entzun “kankail” hitza zentzu honekin. Azkue'k, “hombre grandazo y desmañado” itzultzen du. Lhandek, lenengo zentzuz berdin eta bigarrenez “chose de maniment difficile, à formes disproportionnées”. Nundik atera ote zuen Baroja'k “kankail = tiesa”? Bidaso-ibarreko hitza ote? Harritzen nau ordea komunzki duen kontrako zentzu hau edukitzea. Gogora dezagun gaiñera “kankailu” aldakizunaren zentzua, *moldakaitz, baldar, trakets*, dela eta honegatik tentesunarekin adiskidetzen gaitza. Nik uste, “Mari Tente” edo “Mari TTente” esan da euskaldunik gehienak obeki ulertuko luketela. Biziago eta esakorrago litzake askoz ere.

JAUN FERMIN ESTEBE URANGAKO (Don Fermín Esteban de Uranga), 26'garren horrialdetik 38'raiño. Pertsonaje honi, guri interesatzen zaigun puntuan —botanikarekin zer ikusirik duenetan, alegia— kapitulu oso bat eskeintzen dio. Eleberriaren bigarrena da eta “Apaiz landarezalea” (2) deritza, gazteleraz “El cura Botánico”.

Euskalzaleoi interesatzen zaiguna ezta hain zuzen ere botanika, botanikua baizik. Izan ere, aspaldi zaharrearan jo baitzidan susmoak, apaiz honen antz-irudia gure Jose Mari Lakoizketa'n pentsatuz edo ideia hartuz egiña dagoela.

Ezagutu ote zuen Baroja'k gure apaiz landarezalea? Nik eztaikit pertsonalki ezagutu zuenik. Lakoizketa'k bere fameli-koekin hartu-emanik ez baldin ba'zuen, hobeto esango nuke ezetz, Baroja'k emeretzi urte bakarrik baitzituen Lakoizketa hil zanean (apaiz landarezalea 1891'gn. urtean hil zan eta Baroja 1872'garrenean jaio). Baiñan, begiz-begi ezagutu ez baldin ba'zuen ere, haren berri hongu jakingo zuen, Lakoizketa landarezale eta euskalzale bezala txit ezaguna baitzan. Gaiñera, apaiz landarezalea Narbarte'ko semea zan eta bititza guzia bere

---

(2) Landarezalea diot profesionala etzalako, zaletasunez hortara emana baizik. Bestela, landarelaria itzuliko nuke.

sortirian egin zuen erretore, eta Baroja'k "Erlaitze'ko Zalduna" idatzi zuenean (1941) handik urbiltxo zeukan kabia- —Bera'ko Itzea'n— udarako egonaldia egiteko.

Gure ustea, ordea, elitzake sendo finkatua geldituko, beste susmobiderik ezpa'gendu. Bide hontan argi egiteko txit konbenigarri izango zaigu Lakoizketa'z Aita Villasante'k diona hitzez-hitz aldatzea, Baroja'k Uranga apaizaz dionarekin konparatu ahal izateko.

"Botanikazale purrukatua zan —dio Aita Villasante'k Lakoizketa'z (3)—. Diotenez, beti omen zebillen edozein landare klaseren billaketan, zein sailleko ziren aztertuz eta izenak ikasiz. Hirian txorotzat, arrarutzat eta erotzat zeukaten. Baiñan, burutik egin hau, ero hau, naziñoz barruko eta kanpoko Botanika eta Historia Naturaleko zenbait lagunartetakoa zan. Haren griña loreak eta landareak biltzeko ikaragarria zan eta horrela bere diru guziak eginkizun hontan txautu zituen lur-jota gelditzeraiño".

"Izkiriaturik utzi zizkigun —darraikio Villasante'k "Catálogo de plantas de Vertizarana" eta, batez ere, "Diccionario de los nombres eúskaros de las plantas, en correspondencia con los vulgares castellanos y franceses y científicos latinos". 200 horrialdeko obra, Iruña'n argitaratua 1888'gn. urtean. Aski da liburuari begiratualdi bat egitea, euskerazkotzat ematen dituen landare-izen guziak hala ez direla ohar-tzeko. Izan ere, Lakoizketa'k neurritz gaiñetik miresten zuen Larramendi, eta euskera hizkuntza filosofiku bat dalako honen teoria guztiz honar-tzen zuen; eta horrela, bere liburuan buru-lanezko hitz asko ageri dira "Diccionario Trilingüe"tik harturik. Hala ere, egiazkoak, hots, herrian zuzen jasoak oparo azaltzen zaizkigu".

Honeraíño Villasante. Orain, entzun dezaiozun Baroja'ri. Esan bezala, kapitulu oso bat eskeintzen dio bere apaizaren landarezaletasunari. Hau dela-ta, dena alda eziñean, guretzat lerro-rik jakingarrienak irauliko ditugu ondoren.

"Landaretarako zuen zaletasuna, ezin utzizko griña bihurtu zan beretzat. Haren langela botanika-gabinete billakatu zan, dena liburu, belar-bilduma, paper, kaja ta tresna".

---

(3) Historia de la Literatura Vasca, 275'gn. hor. ald.

"Hirureun liburukiko biblioteka zuen, espainolez, latinez eta frantzez. Linneo'ren obrak bereganatu zituen eta benetan estudiatzen asi zan".

"Jaun Fermin Estebe'ri sueziatar naturalistaganako mirespen haundi bat sortu zitzaion. Arretaz irakurtzen zituen haren obrarik nagusienak, **Fundamenta Botanica**, **Bibliotheca Botanica**, **Classes Plantarum**. Ohartu zan, sistema baten bidez estudiatu nahi baldin ba'zuen gure lurraldeko landaretza (4), behar-beharrekoa zuela belar-bilduma bat egitea, zeren, Upsala'ko naturalista sonatuak dion bezala: **Herbarium necessarium est omni botanico**".

.....

"Mendiak, arboladiak, arruak (5), itxasoa eta errekek miakazten (6) zituen".

.....

"Ia (landare) guzien gaztelerazko, latinezko eta euskerazko izenak ba-zekizkien, hizkuntza honetan zutenean. Batzuek etziran ezagunak euskeraz, eta beste batzuek, **suge-belarra** edo **ira-belarra** (pozin-belarra) esaterako, izen berberaz baliaturik, aldakera (7) asko ez-ezik, mota liferenteak ere deitzen zituzten horrela. Landareen euskal-izenei zegokienetan, euskal-gaietan sakondurik zegoen apaiz jakintsu batekin hartu-emanean egon zan. Honi, Jaun Peru Paulo Astarloa zeritzaion".

.....

"Bera inoiz iritxi ahal ba'ledi "Euskalerrri'ko Landaretza"-ren (**Flora Vasconica**) katalogu bat osoki argitaratzea, zer gozo-aldia (8) bereztat! Zer garaipena!"

.....

Ba-dirudi Baroja'k Jaun Fermin Estebe Uranga'k "Flora Vasconica" liburua argitaratzeko zuen lehia aditzera ematean, Lakoizketa'k argitaratutako Bertiz-arana'ko landareen katalo-

---

(4) Flora.

(5) Barranco.

(6) Testuan: esplorar.

(7) Variedad.

(8) Gozaldia, gozagiroa, ezialdia, eztigiroa eta besterik gehiago ere uste dut esan ditekeala gaztelerazko «satisfacción» aditzera emateko.

guan edo landareen euskal-izenen iztegian edo bietan pentsatuz ari zela.

Baroja'k, seguru-aski, eskuartean eduki zuen gure Lakoizketa'ren landare-hiztegia, bertan ageri baitzaizkigu "suge-belar" eta "ira-belar" adierazpen hauekin:

"759.—Arum dracunlus, L.: (9) Cast. dragontea: serpentaria: serpentina: yerba de la culebra: fran. goué serpenteaire: vas. suge-belarra, de **sugia** culebra y **belarra** yerba, y quiere decir yerba de la culebra, aludiendo al color abigarrado de su tallo que se asemeja al de la culebra" (166'gn. hor. ald.).

"11.—Aconitum napellus, L.: cast. acónito: matalobos: casco de Júpiter: napelo: nabito del diablo: fran. aconit: casque de Jupiter; char de Vénus: vas. ira-belarra: de **ira** ponzoña y **belarra** yerba, y quiere decir yerba que tiene ponzoña. Es muy activo y su uso terapéutico exige mucha prudencia, por lo que los vascongados la llaman también **pozaiduna**, D. T. (10): que equivale a decir ponzoñosa por excelencia. También se le llama **otseria**: de **otsua** lobo y **eria** enfermo, y cuya composición significa que indispone a los lobos, y concuerda con la denominación de matalobos, Aizk. (11)". (47'gn. hor. ald.)

Bukatzeko, beste alderakizun bat egin nahi nuke. Baroja'k ño, bere Jaun Fermin Estebe Uranga apaiz landarezaleak, Jaun Peru Paulo Astarloa apaiz euskalzalearekin euki oi zuela hartu-emana, hau baitzuen gidari euskal-arloetan (12), eta Vilasante'k dio berriz, Lakoizketa'k neurritz gaiñetik miresten zuela Larramendi, eta euskera hizkuntza filosofiku bat delako honen teoria guztiz honartzen zuela; eta horrela, bere liburuan buru lanezko hitz asko ageri dirala «Diccionario Trilingüe»tik harturik.

Baroja'k bi euskal-pertsonaje hotsaundikoen aldaketa egin beharra zeukan anakronismu batean erori nahi ez baldin ba'zuen, eta trukea ezin egin zezakean hobeto, ezin asma zezakean

(9) Linneo.

(10) Diccionario Trilingüe.

(11) Aizkibel, Diccionario Basco-Español.

(12) Cuestión, tarea.

bere eleberrirako Larramendi'ren ordezko hoberik Astarloa bai-
ño. Korapilloa hontan dago: «Jaun Fermin Estebe Uranga— Ba-
roja'k dion bezala berak sortutako pertsonajeaz— Itzar'eko
erretore zan XVIII'garren mendearen azkenetan eta orduko
jaun zahar bat zan, hirurogeita bostetik hirurogeita hamar ur-
tetarakoa» (13). Beraz, eleberria garai hontan denboraturik (14),
Andoaindar Jesuita hotsaundikoak etzion balio, hau lehenago-
koa baitzan (1690-1766), baiñan, hura bezain hotsaundiko beste
euskaltzale bat primeran zetorkion bere garairako, Jaun Peru
Paulo Astarloako (1752-1806) eta gure Baroja'ki iaioki aldatu zi-
tuen izenok.

Egia da, bestalde, Lakoizketa eta Fermin Estebe Urangako
oso garai liferentetakoak direla, baiñan Baroja'k libertate osoa
uan buru lanezko hitz asko ageri dirala «Diccionario Trilin-
zeukan Frantzia'ko bihurrialdi garaian denboratutako elebe-
rrian Lakoiketa'ren antz-irudi bat txertatzeko, nahiz-ta hau
emeretzigarren mendekoa izan. Etzitzakean, noski, Jose Maria
Lakoizketa izen-deiturak erabilli XVIII'garren mendeko eleberri
batean, baiñan bai, egin zuen bezala, gure landarezalean inspi-
raturik bere Fermin Estebe Urangako sortu. Jakiña, guztiok
nere uste eta irudipenak dira. Irakurleak juzga beza deriz-
kionez.

ITZAR (45'gn. horrialdea). Zalantzarik gabe Gipuzkoa'ko
Itziar da. Horra, nola adibideratzen (15) duen gure itxas-bistako
hirixka panpiña: «Itzar izeneko hiria gainalde batean zegoen
hauzogune txipi bat zan Kantauri itxasoari begira. Hogeitamar-
tsu etrez osatua zegoen. Hauek, hiriaren soin-gixa, elizaren in-
guru-minguruan zeuden eta zenbait baserri sakabanaturik; da-
nera, milla bat bizilagun izango zituen. Eliza, zahar-iritzirik ze-

---

(13) «Erlaitzeko Zalduna», 19'gn. hor-ald., Ediciones «La Nave», 1943.

(14) Situar en el tiempo.

(15) Jazkeratzen, orrazkeratzen? «Describir» aditzera eman nahi dut.

goen (16). Soin (17) bakarduna zan eta Ama Birjiña'ren gelatxo bat zeukan. Txit donetsia (18) zan herrialdean itxas-gizon eta mariñelen zaindari bezala. Zaharren Stella Maris, alegia. Korian, abesti (19) bat zegoen idatzirik Ama-Birjiña'ren gorai-penez esaera honekintze: Ave Maria Stella».

48^{gn.} hor-ald.: «Gero, dirudienez, kosta bertakozeko Elgea (20) hirira aldatu zan parrokia eta orduan, Itzar basamortu antzo gelditu zan; baiñan, bizilagunak ugaltzearekin, hiritzat jo zuten berriro eta baseliza parrokia bihurtu».

49^{gn.} hor-ald.: «Kosta hura guzia Itzar eta Elgea artean harri illunezko labartegi (21) bat zan».

«Itzar'ek etzuen kairik, nahiz-ta itxasotik urbil eta beronen gaiñean egon; nekazari hauzogune bat zan. Zenbait baserri bazituen artasoroz inguraturik».

Jaun Adrian Erlaitz Uranga'k, hots, Erlaitz'eko zaldunak, bere haurtzaroan osaba apaizarekin (Fermin Estebe) Itzar'en

---

(16) Estaba considerado.

(17) «Nave», testuan.

(18) «Venerada», testuan.

(19) Hitz berri hau baztertu neukan aspalditxoan. «Itxaso laifio dago» ezkeroz ez nuen erabili, tajugabe eratu iritzi niolako. Eta holaxen da, baiñan gerora ohartu nintzan, esate baterako gehienek ohartu duten «idatzi» hura bezain tajugabekoa dela. Beraz, biak erabili edo biak baztertu da zentzuak agintzen duen jokabidea. Ezin egin dena da gure artean askok egin dutena: **idatzi** honartu eta **abestu** baztertu. Jakiña, jokabide hau alderdikeri hutsezkoa da. **Idatzi** Azkue'k honartu zuen «el bellissimo neologismo de Arana-Goiri» deituz gutxi gora-behera eta **abestu** zapuztu zuen gustatu etzitzaiolako. Geroztik, **idatzi** ideologia guzietakoak darabilte eta **abestu** alderdi batekoak bakarrik. Baiñan, herrian «abestu» «idatzi» hainbat edo gehiago sartu zaigu, hitz gozoa da, eta eztio kideko beste euskal-sustraidun hitz bati tokirik kentzen (alegia «izpar»ek «albiste»ri kentzen dion bezela). Honegatik, neurriz erabiliko dut aurrerakoan, izugarri beharrekoa baitzaigu esate baterako «abesti bat kantatu» eta **kantatu** askotan errepetitu behar denetan. Belarriarentzat gozoago da batean **kantatu** eta bestean **abestu** erabiltzea. Nik beñepein, idazkeraren estetika aldetik, hitz hau baztertuz geroztik naiko lanak ibilli ditut beronek utzitako hutsunea bete ezifik.

(20) Ba-dirudi Deba dela Baroja'ren irudimeneko hiri hau, baiñan Zumaia'k ba-du zer-ikusirik. Ikus onezaz esaten direnak «Elgea» hitzean.

(21) Acantilado.

egiten duen egonaldiaz dio: «Hontan, erretoreak kontseju egin zion bere arrebari, Adrian eraman zezala bolara bat egitera haren lengusuaren etxe batera, Lastur zeritzan hurbilleko hauzogune batean bizi baitzan».

«Adrian gustora joan zan, artzaiñei lagundu zien Andutz mendi barrena aberea (22) eramaten, hurreko beste mendi batzuetara igo zan eta pozik etxeratu». Egon ere, Andutz mendia Itziar'en bertan dago eta Lastur hauzoa urrean.

Jarraituko zaio.

---

(22) Ganadua,azienda. Gipuzkoa'n, ordea, zaldizkoari bakarrik esaten zaio eta Nafarroa'n abelgorriari.